

نقش متکلمان معاصر مدرسه قم در تحول دانش کلام

محمد صفر جبرئیلی^۱

چکیده

تجدید و احیای مدرسه قم معاصر، در آغاز سده چهاردهم هجری شمسی و شرایط پیش آمده در دهه بیستم این قرن، رشد و شکوفایی تفکر دینی در ایران و عراق به‌ویژه در حوزه علمیه قم را به دنبال داشت. عزیمت علامه طباطبایی در سال ۱۳۲۵ شمسی به قم و تمحض در تدریس و تألیف آثار کلامی، فلسفی و معرفتی، حمایت همه جانبه مرجعیت معظم آیت الله بروجردی و حضور فضلی جوان دغدغه‌مند، سه عامل تاثیر گذار در این امر بود؛ به گونه‌ای که مدرسه قم توانست در مباحث کلامی، در کنار فقه و حتی بیش از آن، علاوه بر جهان تشیع، در جهان اهل سنت و جهان غرب نیز حضور فعال و کارآمدی داشته باشد. نقش آفرینی در توسعه و رهبری نهضت، مبارزه و پیروزی انقلاب اسلامی، و تأمین پشتوانه‌های فکری نظام اسلامی، از مهم‌ترین خدمات و حسنات این مدرسه است. این نوشتار با کاوش در اقدامات و خدمات و حسنات صورت گرفته، نقش آنان را در تحول دانش کلام و رشد و ارتقای دین پژوهی در جامعه بررسی و تحلیل کرده است و از یادآوری برخی کاستی‌ها و آسیب‌ها نیز فروگذار نکرده است.

واژه‌های کلیدی: دانش کلام، تحول، مدرسه قم، متکلمان معاصر.

---

۱. دانش آموخته سطح چهار مرکز تخصصی علم کلام، موسسه آموزش عالی امام صادق (ع)، دانشیار گروه کلام پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، قم، ایران، رایانامه: ms1346@yahoo.com

دانش کلام به‌عنوان یکی از دانش‌های اصیل دینی از تعریف‌های متعدد و متنوعی برخوردار است (نک: ربانی گلپایگانی، ۱۳۸۱: ۶۱-۶۶). تعریف مورد نظر این نوشتار همان تعریف مشهور و متداول امروزی است که می‌گوید: «علم کلام علمی است که درباره عقائد دینی بحث می‌کند، آن را توضیح می‌دهد، درباره آنها استدلال می‌کند و از آنها دفاع می‌کند» (مطهری، ۱۳۷۵، ۳: ۵۷). مقصود از عقائد دینی همان مسائل و مباحث اصلی دین است.^۱ توجه و یادآوری وظایف متکلمان و اهداف و غایت‌های دانش کلام، تصریح به موضوع آن، توجه به روش‌های آن یعنی برهانی و استدلالی بودن و نه فقط جدلی بودن، عنایت به جنبه اثباتی و نه فقط دفاعی بودن دانش کلام، از جمله برتری‌های این تعریف است. معاصر در لغت به معنای هم دوره، هم زمان و هم عهد است (دهخدا، ۱۳۷۷، ۱۳: ۲۱۰۹۴-۲۱۰۶۵). با توجه به اختلاف دیدگاه‌ها درباره نقطه آغاز تاریخ معاصر ایران، مقصود از معاصر، قرن چهاردهم شمسی از تاسیس مجدد مدرسه قم توسط آیت‌الله حاج شیخ عبدالکریم حائری یزدی در سال ۱۳۰۱ شمسی تاکنون است.

وظیفه ذاتی دانش کلام و رسالت‌های متکلمان، نقش‌آفرینی آنان در ایجاد هرگونه تحول در دانش کلام و انجام اقداماتی فراخور برای تحقق آن است.

ادوار مختلف حیات فکری شیعه امامیه در عصر غیبت نشانگر چند مرحله درخشان در این عرصه است: قرن چهارم و پنجم، با محوریت مدرسه بغداد. قرن هفتم و هشتم، مدرسه حله، قرن یازدهم و دوازدهم در مدرسه اصفهان و دوران معاصر در مدرسه قم.

وضعیت دانش کلام در هر دوره‌ای معلول عوامل خاصی است. حفظ هویت حوزه علمیه، تأمین لوازم تاسیس و تشکیل نظام اسلامی، پاسخ به توقعات مردم، و مطالبات رهبران انقلاب به‌ویژه مقام معظم رهبری در تبیین مسائل مورد نیاز از حوزه و حوزویان و ضرورت تعامل و ترابط با جهان اهل سنت و جهان غرب و دفع و رفع کاستی‌ها، از جمله عوامل تاثیرگذار در نقش مدرسه قم در دوران معاصر است.^۲

۱. این تعریف از گذشته‌ها مورد توجه متکلمان بوده است از جمله نک: فاضل مقداد، ارشاد الطالبین الی نهج المسترشدين / ۱۵ «علم یبحث عن ذات الله تعالی و صفاته و افعاله و احوال الممكنات من حیث المبدأ و المعاد».

۲. ارائه مستندات تفصیلی هر یک از عوامل نامبرده و رصد عوامل دیگر نیازمند پژوهشی مستقل است.

۱. ویژگی‌ها

ویژگی اصلی شهر قم از آغاز دوره اسلامی آن در نیمه دوم قرن اول هجری تاکنون نقش آفرینی و تأثیرگذاری در حیات مذهبی و سیاسی شیعه امامی است، شهری که در ادوار مختلف حیات خود علیرغم فراز و فرودش به‌عنوان مدرسه علمی مطرح بوده است هرچند شرائط پیش‌آمده فرهنگی، اجتماعی و سیاسی آن در قرن اخیر که از آن به قم معاصر تعبیر می‌شود موجب بالندگی و نقش آفرینی بیش از پیش آن شد. جامعیت علمی، تنوع جریان‌ها، برخورداری از رویکرد سیاسی و اجتماعی، به‌کارگیری روش ترکیبی از عقل و نقل و استفاده از قواعد و مبانی و مقدمات فلسفی-در عین توجه خاص به منبعیت قرآن و سنت- از مهمترین ویژگی‌های این مدرسه در دوران معاصر است.

۱-۱. تنوع جریان‌ها

متکلمان معاصر شیعی از نظر روشی در سه جریان عقل‌گرایی فلسفی، عقل‌گرایی غیر فلسفی، نص‌گرایی (تفکیکی) قابل تقسیم‌اند (ربانی گلپایگانی، ۱۳۹۰: ۱۸-۱۹)^۱ گروه اول با مبنای صحیح فلسفی و بهره‌گیری از قواعد و زبان و ادبیات فلسفی به بررسی و تبیین گزاره‌های کلامی می‌پردازند. از این جریان می‌توان با «نوصدرائیان» یاد کرد، و شخصیت شاخص آن علامه سید محمد حسین طباطبایی و برخی از شاگردانش مانند استاد شهید مطهری و آیت‌الله جوادی آملی و آیت‌الله مصباح یزدی است.

گروه دوم ادامه کلام عقل‌گرای شیخ مفید است که به فلسفه و آراء فیلسوفان اهتمام ندارند و چه بسا در آثار کلامی خود نسبت به آن بی تفاوت هم باشند؛ امروزه می‌توان از استاد آیت‌الله جعفر سبحانی به‌عنوان شخصیت شاخص آن نام برد.

اهتمام عقلی به فهم خالص معارف وحیانی به دور از تأویل و مزج با افکار نحله‌ها و اجتناب از تفسیر به رای، پیروی از روش علمی اندیشیدن مستقل در معارف، برخورد انتقادی و اجتهادی با مطالب فلسفی (حکیمی، ۱۳۷۵: ۴۷ و ۱۵۹) اصلی‌ترین دغدغه گروه سوم است که از آن با عناوین «مکتب تفکیک» و «مکتب معارفی اهل بیت (علیهم‌السلام)» یاد می‌شود (سیدان، ۱۳۹۲: ۲-۴۵۲).

باتوجه به تعریف ارائه‌شده از دانش کلام و وظایف متکلمان در این نوشتار، هر سه

۱. برای تفصیل بیشتر نک: ربانی گلپایگانی، ۱۳۹۹.

گروه فکری در شمار متکلمان جای می‌گیرند.^۱

۱-۲. تقابل ایدئولوژی‌ها

اقتضات فکری و فرهنگی دوره معاصر در ایران از جمله تقارن با مدرنیته و ظهور و بروز مکاتب فکری، موجب طرح ایدئولوژی‌های متنوعی در مقابل هم شد (نک: حسینیان، ۱۳۸۳: ۳۷۵-۸۹۸):

۱-۲-۱. ایدئولوژی شاهنشاهی: باستان‌گرایی ایرانی و اقداماتی چون جشن‌های دو هزار و پانصدساله، جشن‌های تاج‌گذاری سلطنتی و تغییر تاریخ هجری به شاهنشاهی، مشخص‌های مهم این ایدئولوژی است.

۱-۲-۲. ایدئولوژی مارکسیستی: جاذبه‌ها و ادبیات مارکسیستی از یک طرف، ناکارآمدی‌های ایدئولوژی‌های دیگر از طرف دیگر، زمینه‌ساز ترویج این ایدئولوژی در کشورهای اسلامی شد. در ایران نیز این ایدئولوژی به طور خاص توسط دو سازمان انقلابی حزب توده و چریک‌های فدایی خلق پی‌گیر شد.

۱-۲-۳. ایدئولوژی التقاطی: سازمان مجاهدین خلق - با التقاط از اسلام و مارکسیسم - و برخی از معارضان با آموزه‌ها و آداب و سنن شیعی - با التقاط در اصول فکری تشیع و مبانی فکری ابن تیمیه و وهابی‌گری - و برخی چهره‌های نواندیش و روشن‌فکر - در التقاط مبانی غربی و اسلامی - از جمله چهره‌های این ایدئولوژی هستند.

۱-۲-۴. ایدئولوژی مذهبی: طیف‌هایی از روحانیون، دانش‌جویان، اصناف و بازاریان و توده مردم ذیل این عنوان قرار می‌گیرند.

متکلمان و متفکران حوزه علمیه قم با حمایت و پشتیبانی دیگر گروه‌های مذهبی به رقابت با ایدئولوژی‌های شاهنشاهی، مارکسیستی و التقاطی برخاسته و آثار متنوعی در نقد و رد آنها نگاشتند، آیت‌الله سید احمد زنجانی با «ایمان و رجعت»، علامه سید محمد حسین طباطبایی با «اصول فلسفه و روش رئالیسم»، استاد شهید مرتضی مطهری با «خدمات متقابل اسلام و ایران» و «علل گرایش به مادی‌گری»، آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی با «فیلسوف نماها»، آیت‌الله جعفر سبحانی با «اصول دیالکتیک»،

۱. در پژوهش‌های تاریخ کلام نیز چنین است. رسول رضوی از شخصیت‌هایی چون علامه طباطبایی و شهید مطهری به‌عنوان «فیلسوف عارفان متکلم» نام می‌برد (رضوی، ۱۳۹۶، صص ۶۳۱-۶۴۰). عنوان «نوسدرائیان» برای علامه طباطبایی و برخی شاگردانش نیز مورد پذیرش اهل تحقیق قرار گرفته است از جمله سیدحسن طالقانی از علامه طباطبایی، شهید مطهری، آیت‌الله جوادی و آیت‌الله مصباح با عنوان «نوسدرائیان» یاد می‌کند (طالقانی، ۱۳۹۷، ص ۱۴۶).

آیت‌الله محمد تقی مصباح با نگارش نشریات موسسه در راه حق، در خط مقدم این جبهه قرار داشتند.

در سه دهه اخیر، طرح مباحث جدید کلامی با محوریت برخی شخصیت‌های نواندیش، زمینه‌ساز نگارش آثار متعدد و متکثری از طرف عالمان و متکلمان مدرسه قم و شاگردان و مراکز مرتبط با آنان شد، که بیشترین نقش‌آفرینی از آن استادان ارجمند جعفر سبحانی، عبدالله جوادی آملی، محمد تقی مصباح یزدی و علی ربانی گلپایگانی است.

۲. ایجاد تحول در علم کلام

تحول به معنای تغییر یافتن وبه شکل دیگری در آمدن است (آذرنوش، ۱۳۸۲، ص ۱۴۸) در عرف خاص به معنای «به روز بودن، جلو رفتن، از حوادث عقب نماندن، حرکت نو به نوبه نوبی اجتهادی برای تولید معرفت دینی ناظر به نیازهای روز و همگام با آن، براساس همان شیوه‌های کارآمد سنتی» (خامنه‌ای، ۱۳۶۸/۰۴/۲۰، ۱۳۸۶/۰۹/۰۸) است. تحول در هر دانشی نشانگر حضور فعال آن در حیات بشری و ارائه طرح و ایده برای حل مسائل و مشکلات فکری، اجتماعی و سیاسی است که به هدف ارتقاء از جایگاه کنونی به موقعیتی برتر و بالاتر به انجام می‌رسد. تحول در علم کلام در دوران معاصر در چند محور قابل ارائه است:

۲-۱. تحول در مدیریت علم کلام

در پی درک ضرورت تحول در اداره حوزه علمیه قم، نگاه مسئولان حوزه به مدیریت علوم- از جمله علم کلام- نیز تحول یافت، ابتدا دروس کلامی در شمار دروس جنبی جای گرفت و تدریس آن به شخصیت‌های طراز واگذار شد، در مرحله بعد «مرکز تخصصی کلام اسلامی» تأسیس شد، در پی آن مراکز متعدد تخصصی با رویکردها و گرایش‌های متفاوت راه‌اندازی شد. علیرغم قوت و ضعف آن مراکز، نیروهای متخصص در سطوح مختلف تربیت شدند و برخی از آنها در مباحث خاص کلامی متمحص و متمرکز شده و به توفیقات قابل دست یافتند، در ادامه این مسیر امروزه درس‌هایی با عنوان «خارج علم کلام» برگزار می‌شود.

۱. برای آگاهی بیشتر ر.ک: علیرضا اعرافی، حوزه علمیه چپستی، گذشته، حال و آینده، ص ۴۹۳-۶۷۸ بخش چهارم: تحول در حوزه علمیه.

۲-۲. تحول در روش‌های کلامی

در دوران معاصر ضمن صحه گذاشتن بر سه روش کلی نص‌گرایی، عقل‌گرایی و فلسفی (جبرئیلی، ۱۳۹۸: ۶۱-۶۶) روش عقل‌گرایی بر اساس آموزه‌های اهل بیت علیهم‌السلام مورد تأیید و تأکید همه جریان‌های کلامی است، متکلمان معاصر عقلانیت را ضروری زندگی بشر می‌دانند که باید با الهام از قرآن و تعالیم پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و اهل بیت علیهم‌السلام بدان جهت داد و آنرا تکمیل و بالنده کرد (سیدان، ۱۳۹۵، ۱: ۲۳۲-۲۳۵).

۲-۳. تحول در متون کلامی

علیرغم تلاش متکلمان پیشین در تدوین متون مناسب، برخی کاستی‌ها از جمله بی‌توجهی به چند امر مهم- یعنی محوریت مخاطب، اصل تدریج در آموزش، بررسی و گزارش تاریخچه علم و طرح مباحث نوپیدا- ضرورت تدوین متون مناسب و امروزی را دوچندان کرد. بر همین اساس در دوران معاصر متون آموزشی متعدد و متنوعی برای سطوح مختلف نگاشته شد. شیعه در اسلام آیت‌الله علامه طباطبایی؛ عقائد الإمامیه محمد رضا مظفر؛ الالهیات علی هدی الکتاب والسنة والعقل (۴ جلد) و منشور عقائد امامیه استاد جعفر سبحانی؛ آموزش عقائد و معارف قرآن (۵ جلد) آیت‌الله مصباح یزدی؛ المحاضرات و عقائد استدلالی (۲ جلد) استاد علی ربانی گلیپایگانی، کلام اسلامی (۲ جلد) محمد سعیدی‌مهر؛ عقائد و معارف (۷ جلد) تألیف محققان حوزوی در دفتر تدوین متون حوزه علمیه قم، اندیشه اسلامی (۲ جلد) نگارش آیت‌الله العظمی جعفر سبحانی و اساتید و محققان حوزوی و دانشگاهی در دفتر نهاد رهبری در دانشگاه‌ها از مهم‌ترین آنهاست.

۲-۴. تحول در امر پژوهش

شرایط و نیازهای زمان، تغییر مخاطب شفاهی به نوشتاری و کتبی را به دنبال داشت. به همین جهت تبیین، ترویج و تعمیق آموزه‌های دینی و مذهبی به مردم و جامعه علمی در قالب پژوهش‌های ترویجی، تخصصی و علمی- پژوهشی عرضه می‌شود. برای انجام این مهم علاوه بر اقدامات فردی شخصیت‌های علمی، مراکز پژوهشی تأسیس شد و نشریات علمی- پژوهشی انتشار یافت. نشریه تخصصی کلام اسلامی آغازگر این شیوه است. طبق برخی گزارش‌ها بیشترین تعداد نشریات منتشرشده با ۵۹ عنوان مربوط به حوزه کلام و معارف عقلی است. البته با احتساب هفده نشریه در زمینه ادیان و مذاهب و هفت نشریه مهدویت‌پژوهی و چند نشریه مربوط به کلیات، شمار نشریات حوزه علوم عقلی بسیار فراتر خواهد بود، که مهم‌ترین

آن‌ها توسط حوزویان عرضه می‌شود (معاونت پژوهشی حوزه علمیه قم، نمایه نشریات تخصصی، ۱۳۹۵).

علاوه بر مراکز پژوهشی و نشریات علمی، احیای تراث و نشر الکترونیک از دیگر تحولات پژوهشی در این دوران است، رواج صنعت چاپ، امکان دسترسی به نُسخ خطی، ضرورت آشنایی با تحقیقات و آراء و اندیشه‌های گذشتگان و عوامل دیگر ضرورت احیای تراث را اجتناب‌ناپذیر کرده بود. رواج و گسترش استفاده از کامپیوتر و فضای مجازی، سرعت و سهولت در دسترسی به آثار و تألیفات و تحقیقات علمی را تحقق بخشید. بر همین اساس نشر الکترونیکی در سطح بسیار وسیع و متنوعی در دسترس قرار گرفت.

۲-۵. تحول در محتوای کلام (مباحث جدید علم کلام)

هرچند اصطلاح کلام جدید به طور رسمی در کشور ایران برای اولین بار توسط استاد شهید مرتضی مطهری مطرح شد (مطهری، ۱۳۸۵، ۲۴: ۲۸۴) اما طرح مباحث جدید در آثار متکلمان معاصر نسبتاً رایج بود (نک: سبحانی، ۱۳۷۵: ۵-۱۱). تبیین و تأکید بر توحیدمحوری، تفکیک و تبیین مراتب توحید، توحید و تکامل، تقریر جدید از برخی براهین اثبات خدا، فلسفه شرور و راز تفاوت‌ها، نظریه فطرت، تجمیع قرائن و شواهد برای اثبات نبوت، فلسفه خاتمیت، انتظار بشر از دین، کثرت‌گرایی دینی، نسبت بین دین و دنیا (سکولاریسم)، نگاه تاریخی به علم کلام و آموزه‌های کلامی، اسلامی‌سازی علوم انسانی (علم دینی)، الهیات اجتماعی، فلسفه علم کلام، ضرورت تشکیل حکومت اسلامی، اثبات ولایت فقیه، ثنوریزه‌کردن «مردم سالاری دینی» و... از جمله مهمترین مسائلی است که در این دوران فعلیت یافته و با جدیت مطرح و مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است.

۳. اقدامات متکلمان مدرسه قم برای ایجاد تحول

برای تحقق تحول در دانش کلام و انجام وظایف و رسالت‌های آن، متکلمان دست به اقدامات نرم‌افزاری و سخت‌افزاری زدند. فهرستی از مهمترین آنها بدین شرح است:

۳-۱. تبیین و تدوین تفکر نظام‌مند قرآن محور

قرآن کریم به‌عنوان اولین و اصلی‌ترین منبع تفکر دینی همیشه تاریخ مورد توجه متکلمان اسلامی و شیعی بوده است. در دوره معاصر تحت تأثیر عواملی همچون وجود آیات فراوان بیانگر معارف اعتقادی با دلایل و حجت‌های کافی، نهضت بازگشت به

قرآن، خرده‌گیری و اشکال جریان‌های بیرونی و درونی در بی‌توجهی کلام شیعی و متکلمان به قرآن و نصوص روایی، بیش از پیش مورد عنایت و توجه قرار گرفت و موجب شد محوریت قرآن به صورت جدی‌تر و مستقل مورد توجه آنها قرار گیرد. این مهم را در چند محور می‌توان گزارش کرد:

۱-۱-۳. تدریس و تدوین تفسیر قرآن

علامه طباطبایی علی‌رغم تسلط، اشراف و توانمندی در تدریس فقه و اصول در سطح عالی، به جهت فقدان درس تفسیر، دروس فقه و اصول خود را تعطیل کرد و به تدریس تفسیر قرآن همت گماشت (احمدی میانجی، ۱۳۸۰: ۱۴۳). با این اقدام تفسیر قرآن نیز در شمار دروس حوزه قرار گرفت، نتیجه این اقدام مبارک، نگارش تفاسیر متعددی از قرآن کریم با توجه به نیاز و ادبیات روز بود؛ از جمله:

المیزان فی تفسیر القرآن (۲۰ جلد) علامه طباطبایی، الفرقان فی تفسیر القرآن (۳۰ جلد) محمد صادقی تهرانی، منشور جاوید (۱۴ جلد)، مفاهیم القرآن (۱۰ جلد) و منیه الطالبین فی تفسیر القرآن المبین (۳۰ جلد) جعفر سبحانی، معارف قرآن (۵ جلد) محمدتقی مصباح یزدی، تفسیر نمونه (۲۷ جلد)، پیام قرآن (تفسیر موضوعی) (۱۰ جلد) ناصر مکارم شیرازی و همکاران، تفسیر تسنیم (تاکنون ۶۷ جلد) و تفسیر موضوعی (۱۹ جلد) عبدالله جوادی آملی، تفسیر راهنما (۲۰ جلد) اکبر هاشمی رفسنجانی و تفاسیر موضوعی متعددی درباره مسائل و مباحث اعتقادی مانند شناخت در قرآن، خدا در قرآن توسط دیگر شخصیت‌های فکری مدرسه قم.

امروزه علاوه بر درس تفسیر روزانه آیه‌الله جوادی، فضلالی نسل بعدی و جوان‌تر هم به تدریس تفسیر اشتغال دارند.

۲-۱-۳. ارائه هندسه مباحث کلامی با محوریت قرآن کریم

برای آگاهی از نظام فکری اسلام، قرآن اصلی‌ترین و مهم‌ترین منبع است. بر همین اساس، معارف آن باید در ضمن یک نظام منطقی، منظم و هماهنگ ارائه شود (مصباح یزدی، ۱۳۸۹: ۲۶ و ۳۱). این ضرورت موجب شد تا متفکران و متکلمان معاصر به‌ویژه در مدرسه قم^۱ به ارائه هندسه معرفتی بپردازند. حداقل دو نمونه آن

۱. در مدرسه خراسان مرحوم آیت‌الله مجتبی قزوینی در بیان الفرقان (۵ج) و آیت‌الله سیدعلی خامنه‌ای در طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن کریم نیز این هدف را دنبال می‌کردند (آیت‌الله خامنه‌ای خود را در شمار اصحاب مدرسه قم می‌داند). «قم که یک منبع و مرکز تمام‌نشدنی است. قم یک گنجینه و یک انبار است و ما خودمان که بجهت قم و و بزرگ شده‌ای علمی قم هستیم، هنوز قدر قم را نمی‌دانیم. قم مجموعه‌ی عظیمی از علوم و معارف و تخصص‌هاست، که متأسفانه ناشناخته است. مثل انباری است که هنوز صورت‌برداری نشده و پر از ذخایر قیمتی است! درست نمی‌دانند

عبارتند:

۱-۲-۳-۱. علامه طباطبایی در مقدمه «المیزان»، معارف قرآنی را در شش جهت دسته‌بندی کرده است. ۱. معارف مربوط به اسماء و صفات خداوند. ۲. معارف مربوط به افعال خداوند، مانند: خلق، امر، اراده، مشیت، هدایت، ضلالت، قضا و قدر، جبر و اختیار. ۳. معارف مربوط به واسطه‌های فیض بین انسان و خدای متعال مانند: لوح، قلم، عرش، کرسی، بیت‌المعمور، آسمان و زمین، ملائکه، شیاطین و جن و... ۴. معارف مربوط به انسان در زندگی قبل از دنیا. ۵. معارف مربوط به انسان در زندگی دنیا. مانند: پیدایش نوع، خودشناسی، نبوت، رسالت، وحی، الهام، کتاب و... ۶. معارف مربوط به انسان بعد از دنیا مانند: عالم برزخ و معاد (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ۱: ۱۵-۱۶). معظم‌له بر همین اساس، دو کتاب علمی خود را با عنوان‌های الرسائل التوحیدیه و الانسان؛ قبل الدنيا، فی الدنيا، بعدالدنيا سامان داده‌اند.

۲-۲-۳-۲. استاد مصباح یزدی تقسیم‌بندی دیگری به این صورت ارائه کرده است: ۱. خداشناسی: شناخت خدا، توحید، صفات و افعال الهی، ۲. جهان‌شناسی: زمین، آسمان، ستارگان، عرش، کرسی، فرشتگان، جن و شیطان، ۳. انسان‌شناسی: آفرینش و مراحل زندگی و ویژگی‌های روحی و جسمی انسان، ۴. راه و راهنماشناسی: وحی، نبوت و امامت، شرایع و کتاب‌های آسمانی (مصباح یزدی، ۱۳۸۹: ۳۸-۳۹) و بر همین اساس، مجموعه دروس معرفت کلامی خود را در پنج جزء (خداشناسی، جهان‌شناسی، انسان‌شناسی، راه‌شناسی و راهنماشناسی) ارائه کرده‌اند.^۱

در نتیجه، عرضه معارف کلامی به نصوص وحیانی، کشف و اصطیاد معارف الهی از آن‌ها و ارجاع مستقیم و متعدد به کتاب و سنت، بیش‌ازپیش مورد توجه متکلمان مدرسه قم قرار گرفت؛ نمونه آن المیزان علامه طباطبایی، معارف قرآن آیت‌الله مصباح، مفاهیم القرآن آیت‌الله سبحانی، الهیات در نهج‌البلاغه آیت‌الله صافی گلپایگانی و الالهیات فی مدرسة اهل البيت استاد ربانی گلپایگانی است.

۳-۲. تبیین و تأکید بر توحید محوری

توحید پایه‌ای‌ترین اصل اعتقادی اسلام است و دیگر معارف اعتقادی و ارزشی

چقدر استعداد در این مرکز علمی نهفته است» (خامنه‌ای، ۱۳۷۲/۰۳/۲۴).

۱. ایشان نظام معارف قرآنی را در ده بخش سامان داده‌اند ۱. خداشناسی؛ ۲. جهان‌شناسی؛ ۳. انسان‌شناسی؛ ۴. راه‌شناسی؛ ۵. راهنماشناسی؛ ۶. قرآن‌شناسی؛ ۷. اخلاق یا انسان‌سازی قرآنی؛ ۸. برنامه‌های عبادی؛ ۹. احکام فردی قرآن؛ ۱۰. احکام اجتماعی قرآن (ر.ک: مصباح، ۱۳۸۹، صص ۳۸-۴۱).

اسلام از آن ریشه می‌گیرند و به آن برمی‌گردند. اخلاقیات و امور تربیتی و دستورالعمل‌های روزانه همگی یکجا و یک‌پارچه توحید است، آیات قرآن که تفصیل معارف الهی و حقایق را در بر دارد، متکی به حقیقت اساسی «یگانگی و توحید خداوند متعال» است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ۱۰: ۱۲۹). از نگاه قرآن و اسلام، ریشه اندیشه بشری باید «توحیدی» باشد، اگر درخت توحید شکوفا شد و از آفات و آسیب‌ها به دور ماند و حفظ شد میوه‌های متنوع آن برای همیشه بدون محدودیت زمانی و فصلی می‌آید ﴿تَوْتِي أَكْلَهَا كُلِّ حِينٍ يَأْتِي رَبِّهَا﴾ (ابراهیم: ۲۵)، و این اندیشه و عقیده در زندگی عملی انسان و در حیات فکری و اندیشه‌ای او کارساز و نقش‌آفرین است (مطهری، ۱۳۹۴، ۳۰: ۲۵۸-۳۸۳ و بخش نهم).

توحید صرفاً یک نظریه فلسفی و ذهنی نیست، یک نظریه زیربنایی در مورد انسان و جهان و یک دکترین اجتماعی و اقتصادی و سیاسی و پربار از مفاهیم انقلابی و سازنده و ناظر به ابعاد گوناگون زندگی اجتماعی و تاریخی انسان است (خامنه‌ای، ۱۳۹۴: ۲۴). توحید اسلامی الهامی است در زمینه‌های متعدد و مختلف حیات اجتماعی مانند حکومت، روابط اجتماعی، سیر جامعه، هدف‌های جامعه، تکالیف مردم، مسئولیت‌های انسان در مقابل خدا، در مقابل یکدیگر، در مقابل جامعه و در مقابل پدیده‌های دیگر عالم (خامنه‌ای، ۱۳۹۰: ۲۰۶-۲۰۷؛ نیز ر.ک: خامنه‌ای، ۱۳۹۰، جلسه ۸ و ۹). توحید، مثل روحی است در کالبد تمام مقررات اسلامی، مثل هوای رقیق و لطیفی که در تمام اجزای ساختمان و پیکره دین اسلام است. متکلمان و متفکران با تبیین محوریت توحید و تأکید بر آن به ارائه اندیشه اسلامی پرداختند. علامه طباطبایی آن را لب‌الب معارف دین (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ۱۰: ۱۲۹) و غُرر آیات (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۱۱: ۳۳۷؛ رعد: ۱۷) و غرر روایات (طباطبایی، ۱۴۰۳ق، ۳: ۲۶۶-۲۶۷) خواند؛ شهید مطهری از نقش آن در اندیشه و زندگی انسان سخن گفت (مطهری، ۱۳۹۴: ۲۸۳-۲۸۴؛ ۳۸۲-۲۵۸؛ ۳۸۳)؛ عبدالله جوادی آملی به تفصیل درباره توحید در قرآن، صافی گلپایگانی الهیات در نهج‌البلاغه و محمدباقر ملکی میانجی توحید الامامیه را نوشتند؛ برخی نیز آن را از نگاه فیلسوفان و عارفان کاویدند^۱ و یا آثار متألهان غربی درباره خدا را ترجمه^۲، تحلیل و بررسی کردند.

۱. به‌عنوان نمونه نک: رسول عبودیت و مجتبی مصباح، ۱۳۸۹، خداشناسی فلسفی؛ محمدجواد رودگر، ۱۳۹۸، خداشناسی عرفانی در کتاب و سنت.

۲. نمونه‌هایی از آن را می‌توان در انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب قم دید؛ از جمله نک: هانس کونگ، ۱۳۸۹، خدا در اندیشه فیلسوفان غرب، مترجم: حسن قبری.

۳-۳. ارائه اندیشه سیاسی اسلام و زمینه‌سازی حکومت اسلامی

اندیشه حکومت دینی و تلازم و یا عینیت دیانت و سیاست، از مباحث جدی کلام سیاسی است که از گذشته‌های دور مورد توجه عالمان شیعی بوده است، حمایت عالمان دینی از نهضت مشروطه و جنبش‌های دینی و به طور خاص انقلاب اسلامی از شواهد و قرائن این مدعاست.

اما تحقق بالفعل آن توسط حکیم عالی مقام و فقیه و متکلم مجاهد امام خمینی از مدرسه قم بود که توانست حکومت شیعی مبتنی بر فقه و فقاہت و ولایت فقیهان را که علیرغم تلاش‌های علمی و گاه عملی در مراحل و دوره‌های پیشین با پشتیبانی مردمی و حمایت مراجع و عالمان مدرسه قم و دیگر مدارس دینی شیعی به تحقق و فعلیت برساند. متفکران و اندیشمندان متأثر از ایشان با تألیف آثاری به تبیین اندیشه سیاسی اسلام با قرائت شیعی پرداختند؛ آثاری همچون: «ولایت فقیه و حکومت اسلامی» (حسینعلی منتظری)، «حکومت یا ولایت فقیهان» (سید محمد مهدی موسوی خلخالی)، «نظریه سیاسی اسلام» (محمد تقی مصباح یزدی)، «ولایت فقیه ولایت فقاہت و عدالت» (عبدالله جوادی آملی)، «الولاية الإلهية الإسلامية أو الحكومة الإسلامية زمن حضور المعصوم و زمن الغيبة» (محمد مؤمن قمی) از نسل اول و تالیفات متعددی از چهره‌های کلامی نسل دوم و سوم این مدرسه در تبیین و تشریح اندیشه سیاسی اسلام و رابطه دین و حکومت و ضرورت تشکیل حکومت دینی در عصر حضور با محوریت ولایت فقیه به ظهور و بروز رسیده است.

۳-۴. توجه به ابعاد اجتماعی دین

اگر در برخی ادوار رسالت اصلی دانش کلام تبیین مرزهای مکتب اهل بیت علیهم‌السلام در مقابل اندیشه‌های دیگر مانند معتزله، اهل حدیث و اشاعره بود و یا در دوره‌ای دیگر انسجام‌بخشی به آموزه‌های عقیدتی برای مؤمنان به مذهب ضرورت داشت و در مقطعی دیگر تبیین اندیشه‌های کلیدی دین اولویت داشت در دوران معاصر تبیین این مهم که چگونه می‌توان از آموزه‌های عقیدتی در زندگی فردی و ساختن جامعه دینی بهره‌مند شد در اولویت قرار گرفت. به همین جهت معرفی روزآمد از اسلام، ارائه تعریفی کارکردگرایانه از دین، تصویر چهره صحیحی از اسلام واقعی، تبیین و معرفی ابعاد اجتماعی اسلام، توجه به فلسفه اجتماعی احکام و قوانین اسلام و عصری کردن معارف دین با ارائه تفسیر روزآمد و همخوان با علوم طبیعی و کشفیات جدید از اسلام و قرآن که می‌توان از آن به «الهیات اجتماعی» یاد کرد، جزء مهمترین دغدغه‌ها و

اهداف عالمان مدرسه قم بود که در پی آن آثار متعددی مانند «ابعاد اجتماعی اسلام» علامه طباطبایی، «مقدمه‌ای بر جهان بینی» و «اسلام و مقتضیات زمان» استاد مطهری و تألیفات متعدد آیت‌الله عبدالله جوادی آملی با عناوین «نیاز بشر به دین»، «قلمرو دین» و «انتظار بشر از دین» به ظهور و بروز رسید، اثر فاخر «مفاتیح الحیاة» ایشان با برخورداری از مبنای کلامی و فلسفی (معرفت حق و حق محوری)، زندگی انسان را در مرحله چهارم از سلوک انسانی یعنی من الخلق الی الخلق بالحق در «أئینه سیاست، اجتماع، اقتصاد، فرهنگ و مانند آن» ارائه کرده است (جوادی آملی، ۱۳۹۳، ص ۳۵-۳۸)، امروزه فضایی جوان مدرسه قم برای تحقق این مهم به طرح ایده‌های مختلفی چون «کلام کاربردی»، «کلام اجتماعی»، «الهیات فرهنگی»، «الهیات تمدنی» پرداخته‌اند.

۳-۵. نقد اندیشه‌های مخالفان، جریان‌های انحرافی و پاسخگویی به شبهات

فضای آزاد ایجاد شده در شهریور ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۰ شمسی موجب رشد و ظهور و بروز جریان‌های فکری متعدد و گاه متضاد و در مواردی ضد دین و مذهب شد (جعفریان، ۱۳۹۱: ۱۷-۲۱). نمونه آشکار آن جریان الحاد و مادی‌گرایی مارکسیسم بود. در مقابل آن، نیروهای دینی و مذهبی به طور عام و چهره‌های علمی مدرسه قم، به طور خاص در مبارزه‌ای جدی با این حرکت انحرافی توانستند واقعیت آن را برای مراکز علمی - دانشگاهی تبیین کنند و ریشه‌های آن را در جامعه فکری - فرهنگی آن روز بزدايند. علامه طباطبایی با «اصول فلسفه و روش رئالیسم»، شهید مرتضی مطهری با «علل گرایش به مادی‌گرایی»، آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی با «فیلسوف نماها» و آیت‌الله جعفر سبحانی با «اصول دیالکتیک»، آیت‌الله مصباح با نگارش محتوای «نشریات» مؤسسه در راه حق، و نشریات دار التبلیغ اسلامی و مکتب اسلام، در خط مقدم این جبهه قرار داشتند. و در سال‌های بعد از پیروزی انقلاب بویژه از دهه هشتاد شمسی تاکنون شخصیت‌های کلامی مدرسه با تألیف آثار متنوع و متکثر و انتشار نشریات تخصصی از جمله «کتاب نقد»، «قبسات» و «کلام اسلامی» در مراکز پژوهشی «پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی»، «پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی» و «مرکز پاسخگویی به شبهات» به انجام این وظیفه همت گماشته‌اند.

۳-۵-۱. مبارزه با الحاد و مادی‌گرایی

فضای آزاد ایجاد شده در شهریور ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۰ شمسی موجب رشد و ظهور و بروز جریان‌های فکری متعدد و گاه متضاد و در مواردی ضد دین و مذهب شد

(جعفریان، ۱۳۹۱: ۱۷-۲۱). نمونه آشکار آن جریان الحاد و مادی‌گرایی مارکسیسم بود. در مقابل آن، نیروهای دینی و مذهبی به طور عام و چهره‌های علمی مدرسه قم، به طور خاص در مبارزه‌های جدی با این حرکت انحرافی توانستند واقعیت آن را برای مراکز علمی - دانشگاهی تبیین کنند و ریشه‌های آن را در جامعه فکری - فرهنگی آن روز بزدايند. علامه طباطبایی با اصول فلسفه و روش رئالیسم، شهید مرتضی مطهری با علل گرایش به مادی‌گرایی، آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی با فیلسوف‌نماها و آیت‌الله جعفر سبحانی با اصول دیالکتیک، آیت‌الله مصباح با نگارش محتوای نشریات مؤسسه در راه حق، و نشریات دار التبلیغ اسلامی و مکتب اسلام، در خط مقدم این جبهه قرار داشتند.

۲-۵-۳. نقد التقاطیون مذهبی و متأثران وهابیت

التقاط به معنای گرفتن قسمتی از گفتار یا سخن کسی، جمع کردن مطالب از جاهای مختلف و گردآوردن آن‌ها در یک جا (نک: انوری، ۱۳۸۱، ۱: ۵۲۸) و تلفیقی از دو یا چند اندیشه و درآمیختن حاصل آن با مفاهیم، ارزش‌ها و اصطلاحات خاص اسلامی است. این جریان فکری در دوران معاصر توسط شخصیت‌ها و گرایش‌های فکری، حداقل در دو عرصه مذهبی و دینی مطرح شد.

حمایت دستگاه سلطنت رضاخان در مبارزه با نهاد دین، مذهب و متولیان آن با عنوان مبارزه با خرافات و عوامل و انگیزه‌های دیگر، موجب طرح شبهات و پرسش‌هایی در نقد مبانی، اصول، آداب و سنن شیعی توسط افرادی مانند شریعت سنگلجی (۱۳۲۳ش)، سید احمد کسروی (۱۳۲۴ش)، علی‌اکبر حکمی‌زاده (۱۳۶۶ش)، حیدرعلی قلمداران (۱۳۶۸ش) و سید ابوالفضل برقی (۱۳۷۲ش) شد (جعفریان، ۱۳۹۱: ۸۷۷-۹۴۸؛ جبرئیلی، ۱۳۹۱: ۳۷۰-۴۱۹). متکلمان و متفکران مدرسه قم با ارائه پاسخ‌های جدی در خنثی کردن اهداف دشمن و از بین بردن ابهامات نامبرده و زدودن غبار از چهره مذهب در میان مردم تلاش جدی کردند. حضرات آیات محمدعلی شاه‌آبادی، سید ابوالحسن رفیعی قزوینی و سید احمد زنجانی با نگارش کتاب‌هایی درباره «رجعت» به نقد «اسلام و رجعت» (تقریر مباحث شریعت سنگلجی به قلم عبدالوهاب فرید) پرداختند، امام خمینی «کشف الاسرار» را در نقد «اسرار هزار ساله» حکمی‌زاده، و استاد جعفر سبحانی «راز بزرگ رسالت» را در پاسخ «بیست و سه سال» علی دشتی، و «تفسیر آیات مشکله» را در نقد کتاب «یوسف شعار» نوشتند، استاد شهید مطهری با نگارش «مسئله حجاب» و «حقوق زن در اسلام» در

مقام نقد دیدگاه برخی روشنفکران برآمد، امروزه می‌توان از دارالاعلام لمدرسة اهل البیت زیر نظر آیت الله العظمی مکارم شیرازی و نشریه امامت پژوهی نام برد.

در سه دهه اخیر طرح شبهات در عرصه دین و مذهب توسط برخی روشنفکران از جمله دکتر عبدالکریم سروش، محمد مجتهد شبستری و مصطفی ملکیان موجب نگارش آثار انتقادی متعددی توسط شخصیت‌هایی چون حضرات آیات جوادی آملی، جعفر سبحانی، مصباح یزدی، ربانی گلپایگانی و فضلی جوان تر شد.

۳-۶. معرفی تشیع به جهان غرب

بنابر اظهارنظر مستشرقان، اطلاعات علمی آنان از اسلام و شناخت مذاهب اسلامی و از جمله تشیع محدود به مطالعه کتاب‌ها و آثار دانشمندان اهل سنت و ارتباط با آنها بود (نصر، ۱۳۸۹: ۱۳ — ۱۴). تاسیس و راهاندازی مراکز اسلامی و ارسال اعزام نماینده به کشورهای اروپایی و آمریکایی توسط آیت‌الله بروجردی (م ۱۳۴۰ش)، تشکیل جلسات مباحثه، مناظره، مکاتبه با دانشمندان غربی و تالیف کتاب «شیعه در اسلام» توسط علامه طباطبایی، زمینه آشنایی آنها با تشیع را فراهم کرد (نصر، ۱۳۸۹: ۱۶-۱۷). پیروزی انقلاب اسلامی ایران و تشکیل جمهوری اسلامی موجب شد تا امروز شیعه به‌عنوان محور مهم در منطقه و جهان و در معادلات جدی دنیای امروز تاثیرگذار باشد و گرایش و رویکرد مردم کشورهای مختلف در استقبال از مکتب اهل بیت (علیهم‌السلام) رشد و توسعه چشمگیری بیابد.

۳-۷. تلاش برای ایجاد تمدن نوین اسلامی

از آن جایی که تمدن جامعه انسانی در آینه تدین او ظهور دارد و از طرفی ظهور تمدن ناب در آینه تدین، در گرو تحقق عناصر حق مدار است که آن هم در گرو معرفت به حق و حق محوری و اعتقاد به آن در قالب دین توحیدی و قانون الهی و قانون شناس برخوردار از آگاهی ویژه و معصومانه است (جوادی آملی، ۱۳۹۳، ص ۳۸-۴۰) بنابراین تمدن در مراحل مختلف تاسیس تا اوج و شکوفایی در گرو بسط و گسترش دانش کلام و نقش آفرینی متکلمان است. در ادوار تمدن اسلامی دوره تأسیس و تشکیل مقارن با دو قرن اول و دوم هجری است، در قرن چهارم و پنجم به اوج و شکوفایی رسید، از قرن هفتم به مرور طی عواملی تنزل کرد، اما در قرن یازدهم و دوازدهم در سه منطقه جغرافیایی جهان اسلام از جمله ایران عصر صفوی احیا شد و سپس به انحطاط گرایید (نک: جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۴: ۲۱۵-۲۵۸).

بعد از پیروزی انقلاب اسلامی ایران و شرایط پیش‌آمده در جهان اسلام،

اندیشمندان مسلمان با استفاده از ظرفیت‌های دانش‌های اسلامی از جمله دانش کلام (ر.ک: محمدتقی سبحانی، ۱۴۰۰: ۱۲۷-۱۲۹، ۱۶۴-۱۶۵) با ارائه راهکارها و راه‌حل‌هایی، درصدد باز تولید و احیای «تمدن نوین اسلامی» برآمدند، مانند: تفسیر روزآمد از اسلام و قرآن، خودداری از سوء تفسیر اسلام و قرآن، تأکید بر دینداری خردورزانه و نه تعبدی صرف، اصلاح تفکر دینی، و در پی آن اصلاح اخلاق، عادات و سیاست، توجه به فلسفه اجتماعی احکام و قواعد اسلام، تولید علوم انسانی اسلامی و علم دینی و اتحاد مسلمانان و پایان دادن به اختلافات فرقه‌ای و مذهبی، تلازم تدین و تمدن و تأکید بر اینکه اسلام به هیچ‌رو مانع ترقی و پیشرفت جوامع مسلمان نیست (نک: ابراهیمی، ۱۳۹۳: ۱۵۷-۱۶۹).

۳-۸. طرح، تبیین و تأسیس مبانی و الگوهای علوم انسانی اسلامی

ایده احیای تفکر، علم و اندیشه اسلامی توسط سید جمال الدین اسدآبادی (۱۳۱۴ق)، محمد عبده (۱۳۲۳ق)، اقبال لاهوری (۱۳۵۷ق) و دیگران مطرح شد، ارتباط و تعامل بیشتر متفکران مسلمان با جهان غرب و وقوف به کاستی‌های جدی فرهنگ و تمدن اروپا در عین اذعان به توانمندی‌ها و پیشرفت‌های آنان، ایده بحث اسلامی‌سازی معرفت (اسلامیة المعرفة و التوجیه الإسلامی للعلوم) توسط برخی متفکران مسلمان شکل گرفت. متفکران و متکلمان مدرسه قم از جمله سید محمد حسین طباطبایی با ارائه «نظریه اعتباریات»، محمد تقی جعفری در طرح نظریه «حیات معقول» و حضرات آیات عبدالله جوادی آملی، محمد تقی مصباح یزدی و چهره‌های جوانتر در ارائه ایده‌های «علم دینی» و «علوم انسانی اسلامی» این مهم را پی‌گیری کردند (شریفی، ۱۳۹۴: ۳۰-۶۰).

۳-۹. ابداع و نوآوری در علوم و دانش‌های اسلامی

طرح مباحث نو در عرصه‌های جدید حیات اجتماعی انسان، با دغدغه کلامی و محوریت فقه و روش فقه‌ای مبتنی بر منابع اصیل قرآن و سنت و پای‌بندی بر تراث پیشینیان، مانند فقه حکومت، فقه سیاست، فقه اقتصاد، فقه تربیت، فقه اداره، فقه فرهنگ، فقه فن‌آوری‌های نوین، فقه نظام‌ها و... (مشکانی سبزواری، ۱۳۹۴: ۲۱۸-۲۲۱)، نظریه‌پردازی در مباحث مختلف از جمله «حکومت مبتنی بر ولایت فقیه» امام خمینی، «اعتباریات» علامه طباطبایی و تئوریزه کردن «مردم‌سالاری دینی» سید علی خامنه‌ای از جمله مهم‌ترین دست‌آورد متکلمان و متفکران معاصر این مدرسه است.

۱۰-۳. تاریخ نگاری علم کلام

ضرورت توجه به تحولات و تطورات هر علمی برای آشنایی با تلاش‌های صورت‌گرفته، خلأهای باقی‌مانده و ثمرات گذشته و تازه در مسیر پژوهش بسیار تأثیرگذار و راهگشاست، آشنانیدن با تحولات تاریخی در رشته‌های علمی و یا عدم بازمینی و بازآفرینی مرتب و منظم آنها موجب عقب‌ماندن صاحبان اندیشه و متخصصان در آن رشته خواهد شد (من لم يتطور يتأخر).

در سیر تطور هر علم، فهم و شناخت مراحل مختلف آن علم براساس اندیشه‌ها، دیدگاه‌ها؛ نقاط عطف و شخصیت‌ها کشف و استنباط شده و به صورتی تاریخ‌مند با هدف شناخت و کشف مراحل مختلف آن گزارش می‌شود. در نتیجه نقاط قوت، خدمات و نقش‌آفرینی‌ها؛ جایگاه و موقعیت اشخاص و سیر و سامانه‌ی آراء و اندیشه‌ها معلوم و مشخص شده و آفت‌ها و کاستی‌ها نیز نشان داده می‌شود.

توجه به نگاه تاریخی با رویکرد تحلیلی به پیشینه علوم امری مهم، ضروری و اجتناب‌ناپذیر است، در دره‌های اخیر آثار قابل توجه، عمیق و پر تتبعی در دو دهه اخیر در این زمینه به ظهور و بروز رسیده است. مقالات استاد آیت‌الله جعفر سبحانی، سید محمد رضا حسینی جلالی، محمد رضا جعفری، سید احمد مددی، حسن طارمی‌راد، محمد تقی سبحانی و مقالاتی در نشریات پژوهشی چون نقدونظر، پژوهش حوزه، آثار و تألیفاتی درباره مراکز و مدارس کلامی چون بغداد، قم، کوفه، جبل عامل، تهران، ری، کربلا و خراسان و آثاری چون تاریخ کلام امامیه حوزه‌ها و جریان‌های کلامی رسول رضوی؛ سیر تطور کلام شیعه از غیبت تا خواجه نصیر، مدارس کلامی شیعه امامی محمدصفر جبرئیلی و یا تحقیقاتی درباره اندیشه‌های کلامی متکلمانی مانند هشام بن حکم، مؤمن الطاق، ابن قبه رازی، نوبختیان، شیخ صدوق، سید مرتضی، فیاض لاهیجی و... از مهم‌ترین آنها است.

۱۱-۳. فلسفه علم کلام

امروزه در پی عواملی ضرورت نگاه بیرونی به علوم از جمله علوم دینی با هدف تبیین زیر ساخت‌ها و تحلیل داده‌ها و مفاهیم، شناخت ادوار و مراحل، روش و رویکرد، ارائه سیر و سامانه آن در گذر تاریخ مورد توجه و عنایت دانشمندان و عالمان در دانش‌های مختلف است. از این گونه مباحث با عنوان «فلسفه مضاف» یاد می‌شود. علیرغم دیدگاه‌های متعدد در تعریف ماهوی فلسفه مضاف «نگاه بیرونی و مشرفانه به مباحث علم مضاف‌الیه» مورد اتفاق همگان است، البته نگارنده «مطالعه فرانگر

عقلانی» را برای این دانش می‌پسندد و تعاریف دیگر را نیز به گونه‌ای در همان جهت و راستا می‌داند. به همین جهت اشراف به مباحث و مسائل، شناخت شخصیت‌ها و منابع، تشخیص درست نقاط عطف، آشنایی فراخور با سیر تطورات مسائل و مباحث و ادوار و مراحل آنها و... از ضروریات انجام تحقیق در فلسفه مضاف به هر علمی است.

به هر صورت در «فلسفه علم کلام» تعریف و چپستی، موضوع، قلمرو، ساختار، اهداف و فوائد، روش و رویکرد، ترابط با علوم دیگر، تطور علم و مباحث آن و... مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد تا علاوه بر تبیین ماهیت علم، جایگاه آن در هندسه معرفت دینی، نقش آن در میان علوم همگن و مرتبط معلوم شده و آسیب‌ها و کاستی‌های آن نشان داده شده و سیر و سامانه آن علم حتی نسبت به مسائل و مباحثش نیز ارائه شود.

بررسی مباحث ذکرشده در بین آثار متکلمان گذشته نیز قابل رصد و ارائه نمونه است. اما در سال‌های اخیر مقالات و تالیفات مستقلی با عناوین مختلف «فلسفه علم کلام»، «درآمدی بر علم کلام»، «ما هو علم الکلام»، «المدخل الی علم الکلام» و عناوین جزئی‌تر مانند «روش‌شناسی علم کلام»، «عوامل پیدایی و رشد علم کلام» و... در دسترس قرار گرفته است که از مهمترین آنها- با رعایت ترتیب تاریخی- می‌توان آثار ذیل را نام برد:

درآمدی بر علم کلام، علی ربانی گلپایگانی؛ معجم طبقات المتکلمین (مقدمه جلد اول) جعفر سبحانی؛ فلسفه علم کلام (مجموعه مقالات) مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی؛ هندسه معرفتی کلام جدید، احد فرامرز قراملکی؛ کلام شیعه ماهیت، مختصات و منابع، محمدرضا کاشفی؛ روش‌شناسی علم کلام: اصول استنباط و دفاع در عقاید، رضا برنجکار؛ روش‌شناسی علم کلام، علی ربانی گلپایگانی؛ فلسفه کلام (مجموعه مقالات) به کوشش محمدرضا جبرئیلی در پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

۱۲-۳. روش‌شناسی دانش کلام

روش، راه دستیابی به تولید گزاره‌های یک دانش و یا معرفت به آنها برای رسیدن به غایت و هدف مشخصی است، بر همین اساس روش‌شناسی هر دانشی بخش جدایی‌ناپذیر آن خواهد بود. دانش فقه که عهده‌دار استنباط است، روش‌شناسی آن به تفصیل و به طور مستمر و مستقل در اصول فقه مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد. اما دانش کلام که علاوه بر استنباط، وظیفه مهم دفاع را نیز بر عهده دارد بیشتر نیازمند

روش‌شناسی مستقل و خاص است. اما متأسفانه تا دو دهه پیش هیچ نام و نشان مشخصی از روش‌شناسی کلام و متکلمان به چشم نمی‌آمد. خوشبختانه در سال‌های اخیر در پی تشخیص و تأمین این ضرورت، تحقیقات و پژوهش‌های مستقلی با عنوان «روش‌شناسی» در حیطه دانش کلام، مدارس، شخصیت‌ها و آثار کلامی به ظهور و بروز رسیده است. مقالات متعددی در نشریه علمی پژوهشی کلام اسلامی درباره روش‌شناسی متکلمان، آثار تحقیقی درباره اندیشه متکلمان که به مناسبت از روش‌شناسی آنها نیز سخن گفته‌اند و حداقل سه کتاب مستقل با همین عنوان از استاد ارجمند آیت الله علی ربانی گلپایگانی و استاد رضا برنجکار در دسترس است.

۱۳-۳. اصطیاد قواعد کلامی

با توجه به ایجاد رشته‌های جدید در علوم انسانی - دینی مانند معرفت‌شناسی، منطق فهم دین، فلسفه‌های مضاف و تفکیک مباحثی از دانش فقه، اصول و کلام به‌عنوان «قواعد»، طرح و بررسی و تنظیم و تدوین آن قواعد در دانش کلام براساس منابع کلامی و البته نصوص قرآن و حدیث و روایات، امری لازم و ضروری است (نک: جوادی آملی، ۱۳۹۴: ۷-۸). هرچند بخش قابل توجهی از قواعد کلامی از گذشته‌ها ذیل مباحث مختلف کلامی به‌ویژه مباحث توحید و عدل مطرح می‌شده است، اما تنظیم و تدوین جدید و جامع با لحاظ آثار و منابع کلامی و با الهام از قرآن و سنت، اقدام جدیدی است که در دو دهه اخیر صورت گرفته است، القواعد الکلامیه استاد علی ربانی گلپایگانی؛ قواعد کلامی توحید و قاعده حسن و قبح عقلی از رضا برنجکار و مهدی نصرتیان اهور از جمله آثار به فعلیت رسیده این اقدام لازم است.

۱۴-۳. تدوین متون آموزشی

مدرسه قم در متون دروس نقلی و امدار مدارس حله و نجف است، اما در علوم عقلی و مباحث کلامی متون آموزشی تولید شده به‌ویژه در دوران معاصر این مدرسه به‌گونه‌ای با استقبال مواجه شده که توانسته است جایگزین برخی متون قبلی مانند کشف المراد، باب حادی عشر، حق الیقین و عقائد الامامیه بشود. الإلهیات علی هدی الكتاب والسنة والعقل و تلخیص آن (با عنوان محاضرات فی الالهیات)، بحوث فی الملل والنحل جعفر سبحانی و آموزش عقاید و معارف قرآن محمد تقی مصباح یزدی و بدایة المعارف الالهیه سید محسن خرازی از مهم‌ترین متون آموزشی مدارس شیعی دوران

۱. به عنوان نمونه، نک: طوسی، ۱۴۰۶ق، صص ۷۴-۱۴۱. القسم الثاني: مباحث العدل ولو احمقه فصل (۱)، الحسن والقیح. فصل (۳) فی التکلیف، فصل (۴) فی اللطف، فصل (۵) فی الاصلح.

معاصر است. البته در سال‌های اخیر دفتر تدوین متون حوزه مباحث عقیدتی را در هفت جلد توسط برخی از فضلا و مدرسان تدوین کرده و طلاب و استادان در انتخاب چند متن نامبرده آزاد و مخیر هستند. با این اقدام شخصی یا مدیریتی، خلأ فقدان متون درسی کلام تا حدی جبران شده است.

۱۵-۳. احیای تراث

این مهم در زمان زعامت آیت‌الله بروجردی با چاپ کتاب «الخلاف» شیخ طوسی و «جامع الرواة» اردبیلی آغاز شد و با چاپ بحارالانوار و بعدها با کنگره هزاره شیخ طوسی - با همکاری دانشگاه فردوسی مشهد - ادامه یافت و بعد از انقلاب در مؤسسات حوزوی از جمله مؤسسه نشر اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، مؤسسه امام صادق علیه السلام، مرکز احیای آثار اسلامی وابسته به پژوهشگاه فرهنگ و علوم اسلامی (دفتر تبلیغات اسلامی)، کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی و مؤسسه آل‌البیت علیهم السلام سرعت بیشتری گرفت.

در این دوره آثار کلامی فراوانی که یا در کتابخانه‌ها به صورت خطی بودند و یا با چاپ نامناسبی عرضه شده بودند، به گونه‌ای مناسب منتشر شد. چنان که کنگره‌هایی برای معرفی شخصیت‌های کلامی و یا معرفی ابعاد کلامی شخصیت‌های فکری شیعی تشکیل شد که می‌توان از کنگره شیخ مفید، شیخ انصاری، محقق اردبیلی، ملاصدرا، خوانساری‌ها، نراقی‌ها، شیخ بهایی، شهیدین، علامه بلاغی، شرف‌الدین، آخوند خراسانی و عبدالجلیل قزوینی رازی نام برد که در کنار تجلیل از مقام علمی و بررسی آراء و اندیشه‌ها، تمامی آثار و تألیفات - گاه منتشر نشده - آنان نیز به طرز زیبا و مناسبی به عنوان مجموعه آثار چاپ و منتشر شد.

۱۶-۳. تشکیل و تأسیس مراکز و مؤسسات علمی

ضرورت کار جمعی و برنامه‌ریزی شده و تربیت نیروهای متخصص، روزآمد و کارآمد، و تهیه و تدوین متون مناسب، موجب شد تا افراد و شخصیت‌ها اقدام به تشکیل و تأسیس مراکز و مؤسساتی نمایند که می‌توان از دار التبلیغ اسلامی، مؤسسه امام صادق علیه السلام، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، پژوهشگاه علوم فرهنگ اسلامی، دانشگاه و پژوهشگاه قرآن و حدیث، بنیاد امامت، و مراکز آموزشی مانند تخصصی کلام اسلامی، کلام اهل بیت علیهم السلام، امامت، مهدویت و دانشگاه‌هایی چون مفید، قرآن و حدیث، ادیان و مذاهب، معارف اسلامی، اصول الدین و... نام برد.

۱۷-۳. نشریات علمی تخصصی

ضرورت نشر و تبلیغ معارف دین و پاسخگویی به شبهات و اشکالات مخالفان و معاندان و البته تبیین مسائل علمی و پژوهشی در عرصه دین و دین‌پژوهی، موجب شد تا چهره‌های حوزوی و غیر حوزوی مرتبط با دانش کلام به عرضه نشریات علمی روی بیاورند. اجازه مصرف وجوهات شرعی در تولید نشریات و مجلات دینی در زمان مرجعیت سید ابوالحسن اصفهانی و تشویق و ترغیب و حمایت عملی آیت‌الله بروجردی در چاپ و نشر آنها، به رشد و ارتقاء این مهم پرداخت.

مهم‌ترین آنها در حوزه علمیه قم در سال‌های پیش از انقلاب عبارتند از: مجله حکمت (از سال ۱۳۳۱ - ۱۳۴۰) و درس‌هایی از مکتب اسلام اثر آیت‌الله مکارم و آیت‌الله سبحانی (از سال ۱۳۳۷ تاکنون)، سالنامه مکتب تشیع (۱۳۳۸ تا ۱۳۴۳ ش، اثر جمعی از دانشمندان حوزه علمیه قم)، سالنامه معارف جعفری اثر گروهی از فضلاء حوزه علمیه قم، پیام شادی و الهادی، دار التبلیغ اسلامی.

و در سال‌های بعد از پیروزی انقلاب اسلامی: نور علم اثر جامعه مدرسین (۱۳۶۲ - ۱۳۷۳)، کلام اسلامی اثر مرکز تخصصی کلام اسلامی (۱۳۷۳ تاکنون ۱۲۲ شماره)، قیاسات (۱۳۷۵ تاکنون)، کتاب نقد (۱۳۷۵ تاکنون) اثر پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، علوم الحدیث ۱۳۷۶ - ۱۳۸۷، علوم حدیث (۱۳۷۵ تاکنون) اثر دانشگاه قرآن و حدیث، معرفت (۱۳۷۱ تاکنون) و معرفت کلامی (۱۳۸۹ تاکنون) اثر موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، نشریات حوزه (۱۳۶۲ تاکنون) و نقدونظر (۱۳۷۳ تاکنون) اثر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، شیعه‌شناسی (۱۳۸۲ تاکنون) اثر موسسه شیعه‌شناسی، انتظار موعود (۱۳۸۵ تاکنون) اثر مرکز تخصصی مهدویت، تحقیقات کلامی (۱۳۹۲ تاکنون) اثر انجمن کلام اسلامی، امامت‌پژوهی (۱۳۹۰ تاکنون) اثر بنیاد فرهنگی امامت و اندیشه نوین دینی (۱۳۸۶ تاکنون) اثر دانشگاه معارف اسلامی، و مجلات و نشریات متعدد دیگر.

۱۸-۳. دانشنامه و فرهنگ‌نامه

نگارش موسوعه‌ها از گذشته‌های دور با رویکرد حدیث و اخبار رواج داشته است که می‌توان به مسانید و صحاح سته اهل سنت و کتب اربعه و مجامع روایی شیعه در ادوار مختلف اشاره کرد. اما طرح مباحث تخصصی علمی و موضوعی در حوزه معارف اعتقادی، مربوط به دوران معاصر و مدرسه قم است که با حمایت و پشتیبانی نظام اسلامی در دهه‌های اخیر مواردی به انجام رسیده است. دانشنامه کلام اسلامی

(تاکنون سه جلد) زیر نظر آیت‌الله سبحانی، دایرةالمعارف علوم عقلی مؤسسه امام خمینی، و موسوعه عقائد اسلامی (ج ۵) در پژوهشگاه قرآن و حدیث از مهم‌ترین آنهاست.

۴. آسیب‌ها و کاستی‌ها

دانش کلام در مدرسه قم معاصر در کنار امتیازات و خدمات و حسنات، از برخی آسیب‌ها رنج می‌برد. به نظر مهمترین آنها عبارتند از:

۴-۱. طرح حداقلی مباحث کلامی، فکری و اعتقادی

علیرغم نقش آفرینی‌ها و تلاش‌های متکلمان در عرضه مباحث و مسائل کلامی، به دلایل و انگیزه‌های متعددی توجه به مباحث عملی فقه و حتی فلسفه و عرفان بیش از مباحث معرفتی و اعتقادی است. درحالی‌که تعلیم و تبیین دین فقط دانش فقه به معنای اصطلاحی آن نیست. فقه اکبر، توحید و معارف است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۹: ۴۰۴؛ خامنه‌ای، ۱۳۹۶: ۷۳۷-۷۴۰). تبیین دین به معنای وسیع آن دو بعد مهم دارد: یکی رشد و ارتقاء فکر و عقل مردم «و یثیروا لهم دفائن العقول» (نهج البلاغه، خطبه ۱) و دیگری رفع و دفع شبهات متنوع و گوناگون، که هر دو نیازمند غور و تامل در مسائل عقلی است (نک: جعفر سبحانی، ۱۳۹۴، ۱۴: ۴۶۴-۴۶۵)؛ درحالی‌که امروز این‌گونه مسائل بیشتر محدود به کلاس درس و فضاهای علمی است و کمتر میان توده مردم راه یافته است.

۴-۲. ورود افراد غیر متخصص

گستره مخاطبان، ضرورت پرداختن به مباحث اعتقادی و کمبود افراد متخصص، موجب ورود افراد فاقد تحصیلات و آموزش‌های لازم درباره مسائل اعتقادی (خداشناسی، توحید، امامت، ولایت و اسلام‌شناسی) در سطوح گفتاری (مانند کلاس درس دانشگاه‌ها و حوزه‌های علمیه) و نوشتاری (کتاب‌ها و مقالات) و رسانه‌های گفتاری (از جمله صداوسیما، منبرها، سخنرانی‌ها، هیأت‌های مذهبی و شبکه‌های مجازی) شده است. این مشکل متأسفانه آسیب‌های دیگری از جمله معرفی چندگانه از اسلام و تشیع (نک: امینی، ۱۳۹۴: ۳)، تناقض‌گویی و در نتیجه تکذیب یکدیگر و مهمتر از همه انحراف عامه، به‌ویژه جوانان را در پی دارد.

۴-۳. فقدان هم‌زبانی لازم با دنیا

فارسی‌بودن زبان رسمی حوزه علمیه قم، نگارش بیشتر آثار کلامی به زبان فارسی،

۱. برای آگاهی از آسیب‌های حوزه در ابعاد دیگر ر.ک: علیرضا اعرافی، ۱۳۹۵، ص ۴۰۱-۴۷۸.

فقدان توانایی لازم مؤلفان و محققان حوزه دین‌پژوهی با نگارش زبان معیار و رایج در دنیای معاصر به‌ویژه در مخاطب با جهان اهل سنت، و ادبیات نامتوازن برخی نویسندگان و گویندگان حوزوی در مباحث و مسائل عقیدتی از جمله عوامل فقدان این هم‌زبانی است.

۴-۴. تأثیرپذیری از فلسفه

ضرورت استفاده از قواعد و مبانی فلسفه در تبیین و تشریح مسائل عقیدتی و پاسخ‌گویی به شبهات و پرسش‌ها قابل انکار نیست اما تأثیرپذیری کلام اسلامی از فلسفه موجب پررنگ‌شدن مباحث فلسفی در علم کلام شده است؛ به‌گونه‌ای که فلسفه نسبت به کلام، تقدم و پیشی یافته و اصالت را از آن خود کرده است. امروزه کتاب‌های رایج در علم کلام و عقاید نیز یا فلسفی شده و یا در نگاه مخالفان، فلسفی‌نما تلقی می‌شود و همین امر موضع منفی صریح و تند برخی عالمان متعهد و دغدغه‌مند ضد فلسفه را در پی دارد، آنان علاوه بر نقد و رد رویکرد و روش متکلمان، متون کلامی رایج، مراکز و مؤسسات علمی و شخصیت‌های مطرح در حوزه کلام اسلامی را نیز به نقد می‌گیرند، این امر در کنار مورد پیشین در تأثیرپذیری طلاب و فضایی جوان و حتی اساتید سطوح عالی از فضای فقه‌واصول‌محور مدرسه قم و به حاشیه‌رفتن دروس کلام در سطوح مختلف حوزه علمیه بی‌تأثیر نیست.

۵. بایسته‌ها

علیرغم اقدامات شایسته متکلمان ارجمند مدرسه قم معاصر، اما هنوز کارهای بایسته‌ای توقع می‌رود تا با انجام آن‌ها بتوان به کمال بیش‌ازپیش دانش کلام توفیق یافت؛ برخی از مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از:

۵-۱. خروج از تجرد و ذهنیت محض

معارف و دستگاه فکری اسلامی باید از تجرد و ذهنیت محض خارج شده و ناظر به تکالیف عملی و به‌ویژه زندگی اجتماعی باشد و هریک از مباحث نظری، به‌عنوان طرحی برای زندگی انسان، ترسیم هدفی برای بودن او و راهی برای رسیدن به این هدف مورد بررسی، تامل و تحقیق قرار گیرد. به‌عنوان نمونه بحث توحید باید به‌گونه‌ای متعهدانه و مسؤلاًنه مطرح شود و نقش خدای موجود را در زندگی و نظام اجتماعی نشان دهد. با این لحاظ می‌توان راز نفوذ، گسترش و اعتلای اسلام نخستین و عقب‌گرد و انحطاط و خصلت انفعالی اسلام در سده‌های بعد را به درستی شناخت. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله توحید را مانند راهی جلوی پای مردم گذاشت، که سخن از بینش

تازه‌ای درباره جهان و تئوری تازه‌ای برای حرکت و تلاش در زندگی و استخوان‌بندی نظام موجود و محور همه روابط اجتماعی، اقتصادی و سیاسی بود، و براساس ضرورت‌ها و نیازهای واقعی، قابلیت به‌روزشدن داشت اما در دوره‌های بعد به عنوان نظریه‌ای برای طرح در محافل بحث و مجادله و ریزه‌کاری های کلامی در آمد (خامنه‌ای، ۱۳۹۰: ۳۷).

۲-۵. حضور فعال و برخورد اثباتی

یکی از واجبات حوزه‌ی علمیه به وجود آوردن صلاحیت‌های لازم برای مقابله با بحران‌های فکری است، امروز مراکزى در داخل و خارج با هدف درگیر کردن ذهن جوان‌ها با ایجاد شک و تردید و دور کردن آنها با مبانی اسلام و مفاهیم الهی با حرف‌های کم‌محتوا اما خوش‌ظاهر است. باید اینها را دید و شناخت و از طریق استدلال و منطق - نه استفاده‌ی از زور و قدرت - علاج کرد. عالم به زمان کسی است که بداند در کجای دنیا زندگی می‌کند؛ صف‌بندی‌های مقابل او چیست؛ انگیزه‌های مخالفت با او و طرح‌هایی که این انگیزه‌ها به وسیله‌ی آنها تحقق پیدا می‌کند کدام است (خامنه‌ای، ۱۳۷۹/۰۷/۱۴).

۳-۵. ارائه ساختار جدید

بدیهی است گذشت زمان و طرح مباحث و شبهات جدید اقتضا دارد تا مسائل علم کلام پالایش شود. مباحثی بدان افزود و مباحثی نیز از آن کاست و چه بسا برخی مباحث تقدم و تاخر یابد و یا حتی با حفظ اصول و مبانی و محتوا، ساختار جدیدی از آنها ارائه شود، چنان‌که موضوعیت و محوریت انسان به‌عنوان مخاطب دین از یک طرف و اعلان موضع در قبال اومانیسیم غربی از طرف دیگر اقتضا می‌کند ساختار کلام با محوریت انسان تنظیم شده و با این بحث آغاز شود، سبک و روش متکلم معاصر استاد شهید مرتضی مطهری در «مقدمه‌ای بر جهان‌بینی» می‌تواند الگویی مناسبی باشد.

۴-۵. ارائه متون کلامی منقح

ضرورت برخورداری از پشتوانه فکری و فرهنگی مطمئن، و اجتناب از فروافتادن در دام جریان‌های انحرافی و التقاطی موجب می‌شود تا نظام حوزه به تناسب شرائط و مقتضیات و با الهام و استناد به متن تعلیمات اسلامی یعنی قرآن و سنت، اصول و مبانی اعتقادی متناسب با سطوح مختلف را به‌گونه‌ای علمی و قوی و روشن و به دور از ضعف در استدلال و اختلال در تبیین، استخراج و تدوین کند و در اختیار افراد

جامعه قرار دهد، در ارائه خوراک فکری به مردم باید اتقان در نقل، در بیان و مستندات به‌عنوان یک شرط اساسی رعایت شود، این کار نیازمند همت و اراده‌ی جدی نخبگان و فضایی حوزه است (خامنه‌ای، ۱۳۸۴/۰۶/۱۷).

نتیجه‌گیری

کلام به‌عنوان علمی اثباتی و دفاعی تحت تأثیر شرایط و مقتضیات زمان و مکان و بر خورداری از نقاط عطف و شخصیت‌های نامدار در عرصه‌های مختلف علمی و عملی (سیاسی و اجتماعی) در مباحث و مسائل فکری و عقیدتی ورود کرده است، تنوع شرایط و مقتضیات و تکثر حوادث و جریان‌ات در دوران معاصر موجب موضع‌گیری‌های متفاوت و متنوعی از طرف متکلمان شیعی شده است. آنچه قابل ردیابی و رصد است پایایی و پویایی کلی این دانش و نقش‌آفرینی متکلمان شیعی در ابعاد و عرصه‌های مختلف مربوط به حیات فکری و عقیدتی جامعه است، این امر موجب ظهور و بروز مدرسه کلامی قم با محوریت علامه سید محمد حسین طباطبایی شد. اقدامات و تلاش‌های متکلمان این مدرسه که حمایت مراجع عظام تقلید از آیت‌الله بروجردی تا مراجع فعلی را به همراه داشت، توانست با ایجاد تحول در دانش کلام، بر ابعاد مختلف دین‌پژوهی در عرصه‌های فلسفی، سیاسی و اجتماعی با محوریت قرآن و سنت نقش‌آفرین و تأثیرگذار باشد و تا حد قابل توجهی موجب رشد و ارتقای کلام شیعی شود.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم.
۲. نهج البلاغه.
۳. ابراهیمی، ابراهیم، ۱۳۹۳، *نرم افزار و سخت افزارهای تمدن نوین اسلامی: کنکاشی در نظرات مقام معظم رهبری*، فصلنامه علوم انسانی اسلامی صدرا، ش ۱۱-۱۲، صص ۱۵۷-۱۶۹.
۴. احمدی میانجی، علی، ۱۳۸۰، *خاطرات فقیه اخلاقی*، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۵. اعرافی علیرضا، ۱۳۹۵، *حوزه علمیه چیستی/گذشته/حال/آینده*، تدوین: محمد آزادی، قم، موسسه اشراق و عرفان.
۶. امینی، ابراهیم، ۱۳۹۴، *مصاحبه*، افق حوزه، ش ۴۲۲، ص ۳.
۷. انوری، حسن، ۱۳۸۱، *فرهنگ سخن*، تهران، نشر سخن.
۸. آذرنوش، آذرتاش، ۱۳۸۲، *فرهنگ معاصر عربی*، تهران، نشرنی، چ ۳.
۹. جبرئیلی، محمد صفر، ۱۳۹۱، *سیری در تفکر کلامی معاصر*، تهران، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۱۰. جبرئیلی، محمدصفر، ۱۳۹۸، *سیر تطور کلام شیعه، دفتر دوم: از عصر غیبت تا خواجه نصیر طوسی*، تهران، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۱۱. جعفریان، رسول، ۱۳۹۱، *جریان‌ها و سازمان‌های مذهبی سیاسی از روی کارآمدن محمدرضاشاه تا پیروزی انقلاب (۱۳۲۰-۱۳۵۷)*، تهران، خانه کتاب.
۱۲. جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۴، *تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*، به کوشش: یدالله حاجی‌زاده و محمدحسین دانش‌کیا، (ج ۸)، قم، نشر معارف.
۱۳. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۹۳، *مفاتیح الحیاة*، قم، اسراء، چ ۱۷۸.

۱۴. حسینیان، روح‌الله، ۱۳۸۳، *چهارده سال رقابت ایدئولوژیک شیعه در ایران* (۱۳۴۳-۱۳۵۶)، تهران، مرکز نشر اسناد انقلاب اسلامی.
۱۵. حکیمی، محمدرضا، ۱۳۷۵، *مکتب تفکیک*، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۱۶. خامنه‌ای، سیدعلی، ۱۳۹۰، *طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن*، تهران، مؤسسه جهادی صهبا.
۱۷. خامنه‌ای، سیدعلی، ۱۳۹۴، *روح توحید نفی عبودیت غیرخدا*، تهران، مؤسسه جهادی صهبا.
۱۸. خامنه‌ای، سیدعلی، ۱۳۷۹/۰۷/۱۴، *بیانات: در اجتماع بزرگ حوزه علمیه قم*، برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، Khamenei.ir.
۱۹. خامنه‌ای، سیدعلی، ۱۳۸۴/۰۶/۱۷، *بیانات: در دیدار با خبرنگاران رهبری*، برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، Khamenei.ir.
۲۰. خامنه‌ای، سیدعلی، ۱۳۶۸/۰۴/۲۰، ۱۳۸۶/۰۹/۰۸، *بیانات: در دیدار جمعی از اساتید و فضلا و مبلغان حوزه‌های علمیه کشور*، برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، Khamenei.ir.
۲۱. خامنه‌ای، سیدعلی، ۱۳۷۲/۰۳/۲۴، *بیانات: در دیدار اساتید دانشگاه‌های اصفهان، به مناسبت بزرگداشت علامه مجلسی*، برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، Khamenei.ir.
۲۲. دهخدا، علی‌اکبر، ۱۳۷۷، *لغت‌نامه*، تهران، مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
۲۳. ربانی گلپایگانی، علی، ۱۳۸۱، *درآمدی بر علم کلام*، قم، دار الفکر.
۲۴. ربانی گلپایگانی، علی، ۱۳۹۰، *جامع‌نگری در روش‌شناسی علم کلام*، کلام اسلامی، شماره ۷۷، صص ۱۵-۳۸.
۲۵. ربانی گلپایگانی، علی، ۱۳۹۹، *روش‌شناسی علم کلام*، قم، راند.
۲۶. رضوی، رسول، ۱۳۹۶، *تاریخ کلام امامیه: حوزه‌ها و جریان‌های کلامی*، قم، دانشگاه قرآن و حدیث، سازمان چاپ و نشر دار الحدیث.
۲۷. رودگر، محمد جواد، ۱۳۹۸، *خداشناسی عرفانی در کتاب و سنت*، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۲۸. سبحانی، جعفر، ۱۳۷۵، *مدخل مسائلی جدید در علم کلام* (ج ۱)، قم، مؤسسه امام صادق علیه‌السلام.
۲۹. سبحانی، جعفر، ۱۳۹۴، *منشور جاوید* (ج ۱۴)، قم، مؤسسه امام صادق علیه‌السلام.
۳۰. سبحانی، محمد تقی، ۱۴۰۰، *ظرفیت‌های تمدنی علم کلام*، گفتگو به کوشش: عباس حیدری‌پور، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۳۱. سیدان، سید جعفر، ۱۳۹۲، *معارف و حیانی* (دفتر اول و دوم)، قم، دلیل ما.

۳۲. سیدان، سید جعفر، ۱۳۹۵، *مشعل معرفت: ارج نامه آیت الله سید جعفر سیدان* (ج ۱)، قم، معارف اهل بیت علیهم السلام.
۳۳. شریفی، احمد حسین، ۱۳۹۴، *مبانی علوم انسانی اسلامی*، تهران، آفتاب توسعه (مرکز پژوهش‌های علوم انسانی اسلامی صدا).
۳۴. طالقانی، سید حسن، ۱۳۹۷، *تاریخ کلام*، قم، دار الحدیث.
۳۵. طباطبایی، سید محمد حسین، ۱۴۰۳ق، *تعلیق بر بحار الانوار* (ج ۳)، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
۳۶. طباطبایی، سید محمد حسین، ۱۴۱۷ق، *المیزان فی تفسیر القرآن*، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
۳۷. طوسی، محمد بن حسن، ۱۴۰۶ق، *الاقتصاد فیما يتعلق بالاعتقاد*، بیروت، دار الاضواء.
۳۸. عبودیت، رسول و مصباح، مجتبی، ۱۳۸۹، *خدانشناسی فلسفی*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
۳۹. فاضل مقداد، مقداد بن عبدالله، ۱۴۰۵ق، *ارشاد الطالبین الی نهج المسترشدین*، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
۴۰. کونگ، هانس، ۱۳۸۹، *خدا در اندیشه فیلسوفان غرب*، مترجم: حسن قنبری، قم، دانشگاه ادیان و مذاهب.
۴۱. مشکانی سبزواری، عباسعلی، ۱۳۹۴، *گزارشی از دروس خارج فقه مرتبط با علوم انسانی*، فصلنامه تخصصی علوم انسانی اسلامی، شماره ۱۴، صص ۲۱۸-۲۲۱.
۴۲. مصباح یزدی، محمد تقی، ۱۳۸۹، *خدانشناسی در قرآن* (ویراست جدید معارف قرآن ۱)، تحقیق و بازنگاری: امیر رضا اشرفی، قم، انتشارات موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی.
۴۳. مطهری، مرتضی، ۱۳۸۵، *مجموعه آثار*، ج ۲۴ (جلد اول از بخش اجتماعی-سیاسی)، تهران، صدا.
۴۴. مطهری، مرتضی، ۱۳۷۵، *مجموعه آثار*، ج ۳ (جلد سوم از بخش اصول عقائد)، تهران، صدا.
۴۵. مطهری، مرتضی، ۱۳۹۴، *مجموعه آثار*، ج ۳۰ (جلد دوم از بخش متفرقه)، تهران، صدا.
۴۶. معاونت پژوهشی حوزه‌های علمیه، *نمایه نشریات تخصصی*، ۱۳۹۵، اطلاع‌رسانی نشریات دینی، دوره (۳۳)، صص ۷۴-۱۱۱.
۴۷. نصر، سید حسین، ۱۳۸۹، *مقدمه «شیعه در اسلام علامه طباطبایی»*، به کوشش: سیدهادی خسروشاهی، قم، بوستان کتاب.